

УДК 94(477)“1920 – 1930”: 37

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1920 – 1930-Х РР.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Ірина ТЕЛЕГУЗ (Київ)

Стаття присвячена історіографічному огляду питання освітньої діяльності української інтелігенції в 1920 – 1930-х рр. Особлива увага звертається на необхідність переосмислення ролі інтелігенції, зокрема освітян, у процесі формування української нації.

Ключові слова: інтелігенція, нація, освітня діяльність.

В статье раскрывается историография вопроса образовательной деятельности украинской интеллигенции в 1920 – 1930-х гг. Особенное внимание уделено необходимости переосознания роли интеллигенции в процессе формирования украинской нации.

Ключевые слова: образование, интеллигенция, нация, просветительская деятельность.

Article is devoted the historiography review of a question of educational activity of the Ukrainian intelligentsia in 1920 – 1930. The special attention addresses on necessity of reconsideration of a role of intelligentsia, in particular educational intelligentsia, in the course of formation of the Ukrainian nation.

Key words: intelligentsia, nation, educational activity.

У сучасній історичній науці одним із актуальних питань є з'ясування місця й ролі інтелігенції в процесі формування нації, особливо з урахуванням тих складних процесів, що відбуваються нині в суспільному житті. Наукове й практично-прикладне значення проблем освіти на сучасному етапі української державності зумовлює неослабний інтерес не лише істориків, а й педагогів, філософів, політологів, соціологів, представників інших наук до всього, що лежить у площині теорії та практики розбудови національної освіти. Проблема формування нації в сучасній Україні також є однією з пріоритетних тем наукових досліджень.

У дослідженнях В. Коцура та О. Висовень [23; 22], О. Ситнікова [38] здійснено спробу систематизувати історіографічний огляд культурно-освітньої діяльності інтелігенції та розвитку освітньої сфери в Радянській Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст. Однак переосмислення тих процесів, які відбувалися впродовж зазначеного періоду, потребує сьогодні нових методологічних підходів та інших схем розгляду наукових досліджень з питання розвитку українського суспільства в цілому та діяльності інтелігенції зокрема.

Мета дослідження – проаналізувати сучасну українську історіографію проблеми освітньої діяльності української інтелігенції. Основна увага

звертається на вплив освітян у сфері масової освіти в Радянській Україні. Історіографія діяльності інтелігенції у сфері вищої освіти потребує окремого висвітлення.

Саме поняття українська інтелігенція у 1920 – 1930-х роках уже може викликати дискусію. Українська інтелігенція в цей період перебувала і в Радянській Україні, і в Галичині, і на Буковині, і в еміграції. У 1920-х роках між галицькою, емігрантською та українською інтелігенцією в Радянській Україні існували науково-культурні, освітні та особисті зв'язки. Тому й цей фактор потрібно враховувати для усвідомлення впливу інтелігенції на розвиток освіти в Радянській Україні. Зважаючи на те, що це період активного становлення націй в Європі, діяльність інтелігенції теж потрібно розглядати цілісно в контексті цього процесу.

В одній розвідці досягнути весь історіографічний масив неможливо, тому виникає потреба зупинитися на тих аспектах, які стосуються розвитку освітньої сфери Радянської України й мають вагоме значення для цього дослідження.

З кінця 80-х років ХХ ст. у зв'язку із політичними змінами в Радянському Союзі й у світі почався новий етап у розвитку досліджень з історії України, зокрема заявленої нами проблематики. Розпад СРСР, зникнення Української РСР та поява на її місці незалежної України різко змінили політичну кон'юнктуру, в якій розвивалася історична наука. Старий поділ між радянською та еміграційною історіографією зникає і в дослідженнях історії України в пострадянські роки як на Сході, так і на Заході, спостерігається щораз більше паралелей і подібностей.

Характерною тенденцією історичних досліджень стало заповнення так званих білих плям. Хронологічний період української історії між Першою і Другою світовими війнами став одним із найбільш досліджуваних. Введення в науковий обіг раніше недоступних документів привело до накопичення нових фактів. Історики почали переосмислювати політичні й освітні процеси 1920 – 1930-х рр.

Для цього етапу стали характерними пошуки нових підходів до вивчення суспільно-політичних та освітніх проблем в Україні у 1920 – 1930-х рр., прагнення розширити джерельну базу досліджень, налагодити тісну співпрацю учених різних країн. Варто відзначити також ще одну особливість розвитку української науки. Після 1991 р. відбулася переорієнтація зовнішніх зв'язків української історіографії з українсько-російської орбіти в багатосторонні стосунки. Досвід зарубіжної історіографії став доступнішим для українських науковців, вийшли друком перекладні видання світової історичної науки, які значно розширили поле наукової діяльності для вітчизняних дослідників. Усю літературу цього етапу умовно можна розділити на декілька тематичних груп. До першої групи належать наукові дослідження, які безпосередньо висвітлюють місце й роль діяльності інтелігенції в суспільстві.

Першою спробою узагальнення історії української інтелігенції ХХ ст. стала колективна монографія за редакцією Ю. Курносова [33]. Дослідники розкрили внесок творчої та наукової інтелігенції в культурне будівництво, а також тиск з боку партійно-державних органів на її діяльність, проте, роль інтелігенції в освітньому русі висвітлена дуже фрагментарно.

Вагомий внесок у розробку проблеми розвитку української інтелігенції, суспільних процесів у 1920-х – 1930-х рр. в Україні зробив Г. Касьянов [16]. Він один із перших звернувся до питань становища інтелігенції в українському суспільстві, у тому числі педагогічних і науково-педагогічних кадрів. Його дослідження дають змогу зрозуміти сам феномен інтелігенції, процес її творення, а також ті зміни, які відбувалися в її соціальній структурі впродовж ХІХ – ХХ ст. [17].

У той же час, Л. Ткачова та В. Масненко теж приділяли увагу феномену інтелігенції, процесу формування її в Україні, суспільно-політичним позиціям інтелігенції в суспільстві, її соціальній структурі [42]. Певний інтерес становить і стаття Л. Ткачової про учительські організації України [43].

1997 р. вийшла монографія І. Кліцакова, в якій висвітлюються умови й напрями діяльності педагогів. Хоча праця написана на широкій джерельній базі, однак усе ще на основі радянської методології [21].

Українські вчені О. Рубльов і Ю. Черченко стверджують, що прагнення об'єднання всіх гілок української нації та етнічних територій в єдиній національній державі було основою діяльності прорадянської галицької інтелігенції й визначило її трагічну долю в умовах сталінщини [37]. О. Рубльов ґрунтовно висвітлив роль західноукраїнської інтелігенції в загальнонаціональних політичних та культурно-освітніх процесах, особливу увагу автор звернув на участь галицької інтелігенції у здійсненні політики “українізації” в Радянській Україні [36].

Публікації С. Віднянського, С. Ульяновської та В. Ульяновського допомогли краще зрозуміти мету освітньої діяльності товариств й організацій, наукових інституцій української еміграції [8; 46].

Д. Бачинський простежує у своїх працях місце й роль інтелігенції в українізаційних процесах 1920 – 1930-х рр., доводить, що національно свідомі інтелігенція була рушійною силою українізації [4]. Соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень науково-педагогічної інтелігенції у 1920 – 1930-х рр. стали предметом наукового дослідження М. Кузьменко. Твердження автора про те, що написання підручників є лише професійним завданням інтелектуальної еліти, її громадським обов'язком, який у будь-якому разі не є політичним вчинком [24], ми піддаємо сумніву.

Глибше вивчити проблему дозволяють праці, що присвячені життєдіяльності видатних особистостей, які займалися освітньою діяльністю в досліджуваній нами період. Аналіз їхньої діяльності в контексті загальнонаціонального розвитку допомагає адекватно реставрувати перебіг

історичних подій, адже за певними явищами та ситуаціями стоять конкретні люди. У зв'язку з цим важливе значення мають праці В. Даниленка та А. Кравченко, Т. Беднаржової, В. Ляхоцького, В. Солдатенка та ін. [14; 5; 28; 41]. Хоча головна увага в таких дослідженнях зосереджена на висвітленні діяльності однієї особи, але наведені матеріали відображають ту суспільно-політичну позицію, яку займали освітяни в період 1920–1930-х рр.

Важливе значення в дослідженні стосунків радянської влади та інтелігенції мають праці Ю. Шаповала, В. Даниленка, Г. Касьянова, В. Кульчицького, В. Марочка і Г. Хілліга, В. Пристайко і Ю. Шаповала, О. Безотосного та дисертації І. Автушенка, В. Очеретянка ін. [47; 18; 13; 30; 35; 6; 1; 34]. Політика тоталітарного режиму щодо інтелігенції, репресії представників інтелігенції висвітлені на широкій джерельній базі, архівних матеріалах. Ці дослідження значною мірою допомагають зрозуміти проблеми місця, становища, умов діяльності української інтелігенції, загалом проблеми українського суспільства.

До другої групи досліджень можна віднести наукові праці, в яких розглядаються проблеми розвитку масової освіти в 1920–1930-х рр. Цей хронологічний відрізок часу й ті події, які відбувалися в освітній сфері впродовж останніх років, стали предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. З'явилися наукові праці на основі широкої архівної бази, доступ до якої раніше був суворо обмежений.

Серед тематики досліджень домінують ті, які висвітлюють урядову політику українізації і в такому ж контексті розглядають розвиток освіти [45]. Г. Єфименко, зокрема, розглядає у своїй монографії напрями реалізації освітніх реформ у контексті національно-культурної політики керівництва ВКП(б) в Україні у 1932–1938 рр. [15, с. 5.].

Слід згадати дисертаційне дослідження В. Липинського, присвячене становленню й розвитку системи освіти в Радянській Україні у 1920-х рр. [26]. В. Борисов розглядає місце загальноосвітньої школи в системі народної освіти Української СРР, доводить значення загальної освіти при підготовці кваліфікованих фахівців у період відновлення народного господарства УСРР [7]. Певні особливості розвитку освіти в східноукраїнському регіоні подає у своїй монографії В. Курило [25]. Над питанням розвитку освітньої системи в Україні у 1920–1930-х рр. працює й Т. Антонюк [3].

Щодо позашкільної освіти маємо не так вже й багато наукових досліджень. Проблемі ліквідації неписьменності й малописьменності присвячене дослідження В. Гололобова [11]. Він дослідив проблему формування системи ліквідації неписьменності, показав створення структури лікнепу, типи лікнепів і форми навчання неписьменних, розвиток процесу ліквідації неписьменності, відзначив недоліки, що спостерігалися в цій справі. У той же час у роботі В. Гололобова спостерігаються невідповідності стосовно початку всенародної освітньої кампанії серед дорослого населення,

форм і типів навчальних закладів, що готували педагогів на початку 1920-х років, кількості неписьменних дітей тощо.

Частково питання розвитку освіти в селі у 1929 – 1938 рр. порушується в науковій праці Я. Мандрика [29], а Л. Вовк розкриває громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні й особливості розвитку освіти дорослих [9].

Розгляду українського книжкового руху як історичного явища присвячена монографія Т. Ківшар [20]. У ній значна увага приділяється особливостям книжкового руху доби визвольних змагань і до 1923 р., зокрема видавництву й розповсюдженню підручників. Певний інтерес має й праця О. Удада, у якій автор звертається до підручників з історії й розглядає їх з ціннісного підходу [44].

До третьої групи наукових досліджень належать праці які присвячені проблемі формування націй. У випадку наукового дослідження освітньої діяльності української інтелігенції в контексті процесів націотворення принципово важливим питанням є ознайомлення із науковими працями іноземних та діаспорних дослідників, які присвячені теорії нації та націоналізму.

Здобутки світової історичної думки останніх десятиріч засвідчують увагу науковців до проблем націотворення. Загальнопізнавальне значення в дослідженні процесу націотворення мають праці, які дають загальне уявлення про сучасні теорії нації й націоналізму. Важливе значення має третя частина монографії Г. Касьянова “Український проект”. Тут автор пропонує на зміну терміна “національне відродження” альтернативний – націотворення, оскільки за змістом і за формою українське “національне відродження” було саме творенням нації, а інтелектуальна еліта, як суб’єктивний чинник, мала вирішальне значення для цього процесу [19].

Стислий і зрозумілий вступ до основних понять та різновидів націоналістичної ідеології, а також чіткий аналіз основних конкурентних систем понять і концепцій націй та націоналізму – примордіалізму, переніалізму, модернізму та етносимволізму – подає у своїй праці провідний фахівець з питань виникнення й розвитку сучасних націй, професор Лондонської школи економіки Ентоні Сміт. При цьому він наголошує на етнічному підґрунті націй [39; 40].

Досить цінною при дослідженні теми є концепція Б. Андерсона, який дотримується думки, що “нація – це уявлена спільнота” й при цьому наголошує, що одним із чинників, які підготували культурно-духовний ґрунт для появи націй, був так званий “друкарський капіталізм”. Тобто друкарство й книгопоширення як фактори розповсюдження інформації відіграли значну роль у процесі формування націй [2].

Одним із найвпливовіших варіантів наукового осмислення феномена нації та націоналізму є теорія Е. Гелнера. Виникнення націоналізму і націй Е. Гелнер пов’язує з глибинними потребами суспільного розвитку, шукаючи

причину глобальних зрушень у соціально-економічних умовах, він наголошував на тому, що об'єктивність націоналізму реалізується в діяльності людей. Концепція Е. Гелнера має значну наукову цінність. Як один із провідних фахівців серед дослідників феномена нації і націотворення, він у своїх працях особливу увагу приділяє ідеї освітньої системи й "високої культури" як головних важелів модернізації [10].

Про зростання інтересу українських науковців до проблеми націотворення свідчать наукові дослідження останніх років. Такі праці розглядають цей процес у різних аспектах, оскільки він є дуже різноплановим і багатоаспектним. Для розуміння загальних тенденцій, пов'язаних із розгортанням націотворчих процесів в Україні, важливе значення мають праці Я. Грицака [12].

Суттєво змінюють наші уявлення про дійсність і показують їх в іншій перспективі, дозволяють переосмислити процеси формування модерної України наукові дослідження Р. Шпорлюка [48;49;50;51].

Дослідження Л. Нагорної присвячене формуванню національної ідентичності в Україні [32]. Про важливі аспекти формування національної ідентичності в містах Радянської України у 20-х роках ХХ ст. опубліковано статтю професора одного із американських університетів Ю. Лібера, який вважає, що завдяки україномовній системі освіти й україномовним засобам інформації селяни ставали українцями [27].

Отже, усі названі дослідження порушують ті чи інші аспекти, однак на сьогодні немає праці спеціально присвяченої аналізу освітньої діяльності інтелігенції в контексті процесів націотворення. Перспективним напрямом подальшого дослідження може стати комплексне вивчення освітньої діяльності інтелігенції й особливостей впливу освіти на формування української модерної нації в тих українських етнічних землях, які перебували під владою різних держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – К., 2001. – 20 с.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
3. Антонюк Т. Розвиток освітньої системи в УСРР (20-ті – початок 30-х років) // Історичний журнал. – 2004. – № 6 – 7. – С. 90 – 96.
4. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2004. – 20 с.
5. Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів: Вільна Україна, 1998. – 317 с.
6. Безотосний М. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К., 2002. – 128 с.
7. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
8. Віднянський С. В. Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя // XII з'їзд славистів. Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1998. – С. 40 – 72.

9. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К.: Пошуково-видавниче агентство, Видавничий центр “Просвіта”, 1998. – 179 с.
10. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
11. Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Запоріжжя, 1998. – 19 с.
12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
13. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30 – ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
14. Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874 – 1938). – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.
15. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-38рр. (Освіта і наука). – К., 2000. – 72 с.
16. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.
17. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.
18. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
19. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 295.
20. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.
21. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917 – 1937 рр.). – Донецьк, 1997. – 310 с.
22. Коцур В. П. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с.
23. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені факти та об’єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
24. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-х – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.
25. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у XX столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
26. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 – Х., 2001. – 39 с.
27. Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках XX ст. // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 216.
28. Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Видавництво ім.Олени Теліги, 2000. – 528 с.
29. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.
30. Марочко В. Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
31. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 – К., 1992. – 239 с.
32. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.

33. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах / Білокінь С. І., Бойко Е. Д. та ін. – К., 1994. – Кн. 2. – 171 с.
34. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Х., 1999. – 19 с.
35. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
36. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – 632 с.
37. Рубльов О. С. Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 6.
38. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – К., 2003. – 15 с.
39. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англ. – К.: "К.І.С.", 2004. – 170 с.
40. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
41. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2002. – 352 с.
42. Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 68 – 74.
43. Ткачова Л.І. Учительські організації України (поч. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 21 – 36.
44. Удод О. Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.
45. Українізація" 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 392 с.
46. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурна еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 477 – 498.
47. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.
48. Шпорлюк Р. Етнос і соціум. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 15 – 20.
49. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Г. Касьянов (пер. з англ., передм.). – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
50. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста /Пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
51. Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // Критика. – 2004. – Ч. 7 – 8. – С. 16 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Наукові інтереси: культурно-освітня діяльність української інтелігенції в першій чверті ХХ століття й формування української модерної нації.